

Theorie en praktijk van stelselwijzigingen in de jaarrekening

Dr. M. N. Hoogendoorn

1 Inleiding

Een stelselwijziging in een jaarrekening is een wijziging in de grondslagen en regels bij het opstellen van een jaarrekening. Belangrijk kenmerk van een stelselwijziging is dat de gemaakte stelselkeuze in het betrokken jaar afwijkt van de keuze die voor een soortgelijke transactie of gebeurtenis in een voorgaande jaarrekening is gemaakt. Aangezien verwacht mag worden dat een eenmaal gemaakte stelselkeuze voor langere tijd geldig is, kan het doorvoeren van een stelselwijziging worden beschouwd als één van de belangrijkste beslissingen van een ondernemingsleiding bij het opstellen van een jaarrekening.

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de theorie en de praktijk inzake stelselwijzigingen in de financiële berichtgeving. Het artikel is gebaseerd op mijn proefschrift¹, maar van de daarin gevolgde hoofdstukindeling en behandelingswijze wordt hier op sommige plaatsen afgeweken. Zo zullen bijvoorbeeld in dit artikel de theorie en de praktijk per onderwerp geïntegreerd worden besproken. Bij de bespreking van de theorie wordt onder andere (al dan niet expliciet) gerefereerd aan de in augustus 1989 door de Raad voor de Jaarverslaggeving (RJ) gepubliceerde (herziene) Richtlijn 1.06 'Stelselwijzigingen'. De praktijkgegevens komen voort uit een empirisch onderzoek van in totaal 1380 jaarrekeningen (de jaarrekeningen 1977-1986 van 138 aan de beurs genoteerde ondernemingen).

In dit artikel komen achtereenvolgens aan de orde het begrip stelselwijziging (2), de toelaatbaarheid

(3), de verwerking van de effecten, waaronder de aanpassing van de ter vergelijking opgenomen cijfers van het voorgaande boekjaar (4), de informatieversteviging in de toelichting (5), stelselwijzigingen in het jaarverslag (6), stelselwijzigingen in tussentijdse overzichten (7), stelselwijzigingen in de fiscale jaarrekening (8), de invloed van stelselwijzigingen op de oordeelsvorming van gebruikers (9), achterliggende motieven van de ondernemingsleiding om stelselwijzigingen door te voeren (10) en conclusies en aanbevelingen (11).²

2 Het begrip stelselwijziging

Zoals aangegeven onder 1 is een stelselwijziging een wijziging in de grondslagen en regels bij het opstellen van een jaarrekening. Stelselwijzigingen kunnen op verschillende wijzen worden onderscheiden:

1 Stelselwijzigingen met en stelselwijzigingen zonder invloed op (eigen) vermogen en (netto)resultaat. De stelselwijzigingen met invloed duid ik aan met wijzigingen in de grondslagen van waardering en resultaatbepaling. De wijzigingen zonder invloed kunnen nader onderscheiden worden in wijzigingen in de consolidatiegrondslagen (consolidatiekring en -techniek) en wijzigingen in de presentatieregels. Het empirisch onderzoek is beperkt tot wijzi-

Dr. M. N. Hoogendoorn, geboren in 1959; studeerde Bedrijfseconomie (1982) en Accountancy (1985) aan de Erasmus Universiteit Rotterdam; promoveerde in 1990 op 'Stelselwijzigingen in de jaarrekening'; thans medewerker bij Moret Ernst & Young en universitair docent bij de vakgroep Kosten- en Winstbepalingsvraagstukken van de Erasmus Universiteit; tevens medewerker van de gebruikersdelegatie van de Raad voor de Jaarverslaggeving.

gingen in de grondslagen van waardering en resultaatbepaling.

- 2 Verplichte en vrijwillige stelselwijzigingen. Er is sprake van een verplichte stelselwijziging indien externe factoren noodzaken tot het verlaten van het oude stelsel en het aanvaarden van een nieuw stelsel. Voorbeelden zijn stelselwijzigingen welke het gevolg zijn van een nieuwe wetgeving, nieuwe uitspraken met algemene strekking van rechtsprekende instanties, of nieuwe verplicht na te leven richtlijnen. Ook een stelselwijziging die de accountant noodzakelijk acht voor het getrouwe beeld kan een verplichte stelselwijziging worden genoemd, omdat zonder stelselwijziging geen goedkeurende verklaring wordt afgegeven. In het geval dat de ondernemingsleiding uit vrije wil beslist tot het doorvoeren van een stelselwijziging is sprake van een vrijwillige wijziging. In Nederland zijn, gezien de aard van de wetgeving en de status van de regelgeving, de meeste stelselwijzigingen van vrijwillige aard.
- 3 Materiële en niet-materiële stelselwijzigingen. Dit onderscheid is van belang omdat, gezien het algemeen geldende materialiteitsbeginsel, over niet-materiële stelselwijzigingen geen informatie hoeft te worden verstrekt. Uitgangspunt is dat een stelselwijziging materieel is indien de keuze tussen vermelden en achterwege laten van informatie over de wijziging invloed heeft op de oordeelsvorming van de gebruiker van een jaarrekening. Materialiteit wordt primair afgemeten aan de invloed op (de ontwikkeling van) vermogen of resultaat, in het jaar van wijziging of in andere jaren, maar ook de mogelijke invloed op andere kerncijfers van de jaarrekening speelt hierbij een belangrijke rol. Gezien het feit dat het doorvoeren van een stelselwijziging in het algemeen een belangrijke beslissing is, mag niet te lichtvaardig worden geoordeeld dat de wijziging niet materieel is. In mijn onderzoek heb ik een materiële stelselwijziging gedefinieerd als een wijziging welke een invloed heeft van 5% of meer op het eigen vermogen of het nettoresultaat in het jaar van wijziging. Dit is een operationele definitie; in werkelijkheid is het aantal materiële stelselwijzigingen groter.

3 De toelaatbaarheid van stelselwijzigingen

Eén van de beginselen bij het opstellen van een jaarrekening is het beginsel van de volgtijdige stelselmatigheid: in opeenvolgende jaren dienen dezelfde grondslagen van waardering, resultaatbepaling, consolidatie en presentatie te worden toegepast. Dit beginsel is van belang voor de handhaving van de vergelijkbaarheid van uit verschillende perioden stammende gegevens (en een goede vergelijkbaarheid in de tijd is essentieel voor een goede oordeelsvorming door gebruikers), alsmede ter voorkoming van willekeur bij de opstelling van de jaarrekening. In Nederland is het beginsel van de volgtijdige stelselmatigheid als zodanig in de wet geformuleerd (artikel 362, leden 2 en 3) en verder uitgewerkt door middel van de uit de jurisprudentie voortkomende eis dat een stelselwijziging alleen mag worden doorgevoerd indien daarvoor gegronde redenen bestaan (artikelen 363, lid 4 en 384, lid 6). Deze redenen dienen te worden vermeld in de toelichting. Uit een nadere analyse van wetgeving, jurisprudentie en regelgeving in Nederland concludeer ik dat op conceptueel niveau de enige aanvaardbare gegronde reden is een verbetering van het inzicht. Omdat de meetbaarheid van een beter inzicht een probleem is, is voor de praktische hantering van de wettelijke eis een nadere concretisering noodzakelijk. Het motiveren van de stelselwijziging met de stelling dat het nieuwe stelsel een beter inzicht geeft dan het oude is dan ook naar mijn mening niet aanvaardbaar.

Op grond van het beginsel van volgtijdige stelselmatigheid zou worden verwacht dat het doorvoeren van een stelselwijziging een relatief zeldzaam verschijnsel is. Dat blijkt echter geenszins het geval. In de 1380 onderzochte jaarrekeningen zijn in totaal 555 wijzigingen in de grondslagen van waardering en resultaatbepaling doorgevoerd, verdeeld over 399 jaarrekeningen. In gemiddeld bijna één op de drie jaarrekeningen werden derhalve één of meer stelselwijzigingen aangetroffen (hierin zijn nog niet begrepen de wijzigingen in de consolidatiegrondslagen en de presentatieregels). In de loop van het onderzochte tijdvak is de frequentie toegenomen. Het grootste aantal stel-

selwijzigingen is doorgevoerd door Philips: 14 wijzigingen, verdeeld over 6 jaarrekeningen. Grotere ondernemingen blijken meer stelselwijzigingen door te voeren dan kleinere ondernemingen. Gesplitst naar bedrijfstak is het grootste aantal stelselwijzigingen doorgevoerd door verzekeringsmaatschappijen en banken en het kleinste aantal door beleggingsmaatschappijen.

Kijkend naar de materiële stelselwijzigingen (gedefinieerd zoals hiervoor aangegeven) is het aantal wijzigingen 214, verdeeld over 180 jaarrekeningen. Van de materiële wijzigingen met een effect op het resultaat was in 70% van de gevallen sprake van een positief effect. De omvang van de effecten van een stelselwijziging op het gepresenteerde eigen vermogen en nettoresultaat blijkt soms aanzienlijk. Ter illustratie enkele extreme gevallen: in 16 gevallen werd door de stelselwijziging een negatief resultaat omgebogen in een positief resultaat; in 5 gevallen werd het resultaat door de stelselwijziging 3 tot 12 maal zo hoog en in 6 gevallen werd het eigen vermogen door de stelselwijzigingen meer dan verdubbeld, met als meest extreme geval een stijging van het eigen vermogen met meer dan 4600%.

Met betrekking tot de aard van de wijzigingen geldt dat in het onderzochte tijdvak het grootste aantal wijzigingen betrekking had op vreemde valuta en materiële vaste activa. Zie voor een nadere analyse Hoogendoorn (1989).

Zoals aangegeven mag een stelselwijziging alleen worden doorgevoerd indien daarvoor gegronde redenen bestaan. In 36% van de in de toelichting vermelde materiële wijzigingen werd geen reden opgegeven. Dit kan gedeeltelijk worden verklaard door het feit dat voor 1984 alleen sprake was van een uit de jurisprudentie afgeleide eis en nog niet van een eis die ook in de wet was vastgelegd. Toch blijkt ook in de periode 1984-1986 30% van de wijzigingen in het geheel niet te zijn gemotiveerd, hetgeen in strijd is met de wet. Kijkend naar de aard van de motivering wordt in de meeste gevallen een vage zinsnede aangetroffen zoals 'het nieuwe stelsel is beter' of 'het nieuwe stelsel geeft een beter inzicht'. Een dergelijke

motivering is naar mijn mening onvoldoende concreet.

4 De verwerking van de stelselwijziging en de aanpassing van vergelijkende cijfers in de jaarrekening

De methoden waarop een stelselwijziging in de jaarrekening kan worden verwerkt, kunnen als volgt worden ingedeeld:

- A Verwerking zonder terugwerkende kracht. Deze verwerkingsmethode duid ik hierna aan als de actuele methode.
- B Verwerking met terugwerkende kracht. Deze verwerkingsmethode noem ik hierna in het algemeen de retro-actieve methode.³ In het geval van een stelselwijziging met effect op vermogen of resultaat kent de retro-actieve methode twee specifieke varianten:
 - B 1 Verwerking van het cumulatieve effect in de winst- en verliesrekening van het boekjaar waarin de stelselwijziging is doorgevoerd. Deze methode noem ik hierna de cumulatief effect in resultaat methode.
 - B 2 Verwerking van het cumulatieve effect als een rechtstreekse mutatie van het eigen vermogen aan het begin van het boekjaar waarin de stelselwijziging is doorgevoerd. Deze methode noem ik hierna de cumulatief effect in eigen vermogen methode.⁴

Het cumulatieve effect is in algemene zin het effect van een stelselwijziging dat betrekking heeft op voorgaande jaren. Het is vast te stellen als het verschil tussen het feitelijk gerapporteerde eigen vermogen (op basis van het oude stelsel) en het eigen vermogen dat zou zijn gerapporteerd bij toepassing van het nieuwe stelsel, beide per het einde van het boekjaar voorafgaande aan het jaar waarin de wijziging is doorgevoerd. Naast het cumulatieve effect kan de stelselwijziging ook een jaareffect hebben, zijnde het verschil tussen het oude en het nieuwe stelsel in het jaar van stelselwijziging.

Een cijfermatig voorbeeld kan worden aangetroffen in mijn proefschrift en in Hoogendoorn (1987).

Een met de verwerkingsmethode gerelateerd

vraagstuk is dat van de aanpassing van vergelijkende cijfers van het voorgaande boekjaar. Bij toepassing van de actuele methode is een dergelijke aanpassing niet voor de hand liggend. Anders is dat bij doorvoering van de stelselwijziging met terugwerkende kracht. Met betrekking tot de ter vergelijking opgenomen balans en winst- en verliesrekening van het voorgaande boekjaar bestaat dan een tweetal opties:

- de vergelijkende cijfers worden opgenomen volgens het oude stelsel; in de toelichting (of in een noot) kan al dan niet worden aangegeven in hoeverre de vergelijkende cijfers verandering zouden hebben ondergaan indien deze aan het nieuwe stelsel zouden zijn aangepast (men pleegt dergelijke informatie wel aan te duiden als 'pro forma' informatie);
- de vergelijkende cijfers worden aangepast aan het nieuwe stelsel; de balans en winst- en verliesrekening geven dan de situatie weer die zou hebben bestaan indien het nieuwe stelsel al in het voorgaande jaar zou zijn toegepast.

In de Nederlandse regelgeving is met betrekking tot de verwerking van stelselwijzigingen in de jaarrekening een in de loop der tijd wisselend standpunt ingenomen.⁵ Dit betrof niet de keuze tussen actuele en retro-actieve methode (in alle gevallen werd, impliciet, de retro-actieve methode voorgeschreven), maar wel de keuze tussen de cumulatief effect in eigen vermogen methode en de cumulatief effect in resultaat methode. In een Voorontwerp van Beschouwing uit 1975 (hoofdstuk Ib. 2) werd de cumulatief effect in eigen vermogen methode verplicht voorgeschreven, in de Ontwerp-Richtlijn uit 1981 werd een voorkeur uitgesproken voor de cumulatief effect in resultaat methode en mocht de cumulatief effect in eigen vermogen methode alleen in uitzonderingsgevallen worden toegelaten, in de (oude) Richtlijn uit 1984 waren beide methoden min of meer gelijkwaardig en in de nieuwe Richtlijn uit 1989 wordt een voorkeur uitgesproken voor de cumulatief effect in eigen vermogen methode. In enkele gevallen is, volgens de nieuwe Richtlijn, de cumulatief effect in eigen vermogen methode verplicht, namelijk bij de overgang van historische kosten naar actuele waarde

of andersom dan wel bij wijzigingen die betrekking hebben op de criteria inzake rechtstreekse mutaties van het eigen vermogen. Wordt de cumulatief effect in resultaat methode toegepast, dan dient het cumulatieve effect te worden gepresenteerd als een buitengewone post (in voorgaande richtlijnen was presentatie als een onderdeel van het bedrijfsresultaat voorgeschreven). Het nieuw gekozen stelsel dient voor het gehele jaar van toepassing te worden geacht, zodat de balans en winst- en verliesrekening beide volgens het nieuwe stelsel zijn opgesteld.

Aanpassing van vergelijkende cijfers werd in het geval van wijziging van de grondslag van waardering en resultaatbepaling in de regelgeving meestal wel verplicht gesteld, maar pas in de nieuwe Richtlijn is een duidelijk verband gelegd met de wettelijke bepaling van artikel 363 lid 5: volgens de RJ betekent deze wettelijke bepaling dat in geval van stelselwijziging een aanpassing verplicht is. De aanpassing houdt geen wijziging van de jaarrekening van het voorafgaande jaar in, maar geschiedt alleen ter wille van de vergelijkbaarheid. Artikel 363, lid 5 stelt voorts dat verschillen tussen de oorspronkelijke cijfers en de aangepaste cijfers dienen te worden toegelicht.

Over de geschiktheid van de verwerkingsmethode wil ik in dit kader graag kort zijn. In de Nederlandse literatuur zijn hierover nog recentelijk discussies gevoerd (zie Van Hoepen, 1990a, 1990b, en Hoogendoorn, 1987, 1990b).

Mijn standpunt is als volgt samen te vatten.

- 1 De actuele methode is niet toelaatbaar, omdat deze methode ertoe leidt dat posten niet volgens één stelsel worden gewaardeerd dan wel gelijksoortige posten op verschillende wijzen worden behandeld.⁶
- 2 De cumulatief effect in eigen vermogen methode valt te prefereren boven de cumulatief effect in resultaat methode om de volgende redenen:
 - a Bij toepassing van de cumulatief effect in eigen vermogen methode is het resultaat een betere weergave van de prestaties van de onderneming in de betreffende periode en daardoor sluit het getoonde resultaat beter aan bij de doelstelling van 'decision use-

fulness' (het nut van de jaarrekening voor de oordeels- en besluitvorming van gebruikers); vertekening van het resultaat bij toepassing van de cumulatief effect in resultaat methode ontstaat doordat: (1) een stelselwijziging geen reële transactie of gebeurtenis is, maar slechts een verandering van meetsysteem en als zodanig niet tot resultaat mag leiden en (2) redenerend vanuit het nieuwe stelsel het cumulatieve effect betrekking heeft op voorgaande jaren en niet op het jaar van wijziging.

- b Samenhangend met het voorgaande punt kan verwerking van het cumulatieve effect in het resultaat eerder aanleiding geven tot oneigenlijk gebruik van een stelselwijziging.
 - c Alleen de cumulatief effect in eigen vermogen methode en aanpassing van vergelijkende cijfers leidt tot een inzichtelijke presentatie van de resultatenontwikkeling op basis van gelijke grondslagen.
- 3 In samenhang met 2c: aanpassing van vergelijkende cijfers aan het nieuwe stelsel is gewenst, omdat vergelijking alleen zinvol is indien de te vergelijken gegevens op dezelfde basis zijn opgesteld.

Op grond van het voorgaande bepleit ik een eenduidige keuze door de RJ van de cumulatief effect in eigen vermogen methode.

In de praktijk blijkt dat bij 10% van de wijzigingen de actuele methode is gehanteerd. Dit betrof met name immateriële activa (het niet alsnog activeren van in het verleden afgeboekte immateriële activa). In de gevallen dat een cumulatief effect aanwezig was,⁷ heeft in 76% van de gevallen directe afboeking van het eigen vermogen plaatsgevonden en in 24% van de gevallen boeking in het resultaat. Hieruit kan een dominantie van de cumulatief effect in eigen vermogen methode worden afgeleid. Toch geven deze cijfers een vertekend beeld omdat in veel gevallen boeking in het resultaat redelijkerwijze niet had kunnen plaatsvinden. Een voorbeeld is de overgang van activering en afschrijving van goodwill naar het rechtstreeks afboeken van goodwill van het eigen vermogen. Het nog geactiveerde goodwillbedrag per het einde van het voorgaande boekjaar (=

cumulatief effect) kan dan redelijkerwijze niet anders dan als een rechtstreekse afboeking van het eigen vermogen worden verwerkt. Alleen in beschouwing nemend naar de wijzigingen waarbij een vrije keuze tussen verwerking van het cumulatieve effect in het eigen vermogen en in het resultaat aanwezig was, is het beeld enigszins verschoven: 58% van de wijzigingen werd verwerkt via de cumulatief effect in eigen vermogen methode en 42% via de cumulatief effect in resultaat methode.

De keuze van de verwerkingsmethode bleek in de tijd samen te hangen met de wisselende standpunten in de regelgeving: zo werd de cumulatief effect in resultaat methode relatief minder vaak toegepast in de periode van het Voorontwerp van Beschouwing en relatief vaker in de periode van de Ontwerp-Richtlijn.

In de gevallen dat de cumulatief effect in resultaat methode werd toegepast werd meestal het cumulatief effect gepresenteerd buiten het bedrijfsresultaat (veelal onder de buitengewone posten), hetgeen niet aansloot op de toen geldende regelgeving.

In hoeverre werden de vergelijkende cijfers van het voorgaande boekjaar aangepast aan het nieuwe stelsel? Het onderzoek levert een mijns inziens verrassend resultaat op: dit vond slechts in 20% van de (materiële) wijzigingen plaats. In nog ongeveer 3% van de gevallen werden de cijfers gedeeltelijk aangepast of werd aanpassing gemotiveerd achterwege gelaten. Met betrekking tot de resterende 77% (164 wijzigingen) bestaat de indruk dat de vergelijkbaarheid van de cijfers is aangetast.

Naast de invloed van een wijziging op de vergelijkende cijfers van het voorgaande boekjaar, kan er ook invloed zijn op de meerjarenoverzichten. Deze overzichten hebben als primair doel het vergelijken van belangrijke cijfers in de tijd. Ook hier geldt: van een goede vergelijkbaarheid kan alleen sprake zijn indien de grondslagen voor het opstellen van de cijfers identiek zijn.

De RJ beveelt aan de overzichten vergelijkbaar te maken, maar verplicht dit niet. Wel dient ten minste een stelselwijziging bij het overzicht te worden

aangegeven. Onze voorkeur gaat uit naar een verplichting tot aanpassing, tenzij aanpassing om praktische redenen niet mogelijk is.

In de praktijk blijkt dat in 15% van de relevante gevallen de meerjarenoverzichten werden aangepast. In nog eens 16% werd bij het meerjarenoverzicht informatie vermeld over een doorgevoerde wijziging. In de resterende 69% werden in de meerjarenoverzichten niet-vergelijkbare cijfers gepresenteerd zonder enige nadere toelichting.

5 De informatieverschaffing in de toelichting

Uitgaande van het materialiteitsbeginsel is het alleen verplicht om over *materiële* stelselwijzigingen (zie 2) in de toelichting informatie te verschaffen. De te verschaffen informatie kan als volgt worden samengevat:

- het feit dat een stelselwijziging is doorgevoerd en de aard van de wijziging;
- de redenen voor de stelselwijziging;
- de methode van verwerking van de stelselwijziging;
- de invloed op vermogen en resultaat in het jaar van stelselwijziging;
- de invloed op vermogen en resultaat inzake de jaren voor stelselwijziging;
- de invloed op vermogen en resultaat inzake de jaren na stelselwijziging;
- de invloed op andere elementen dan vermogen en resultaat.

In het beknopte kader van dit artikel kan ik niet nader op bovenstaande elementen ingaan en evenmin op de praktijk ter zake van de informatieverschaffing.

6 Stelselwijzigingen in het jaarverslag

In het jaarverslag wordt een beeld gegeven van de toestand op balansdatum en de gang van zaken gedurende het boekjaar (artikel 391). Daarbij wordt de financiële informatie ontleend aan de jaarrekening. Voor zover deze financiële informatie (in belangrijke mate) is beïnvloed door een stelselwijziging, is het wenselijk in elk geval in het jaarverslag te verwijzen naar de informatie over de stelselwijziging in de toelichting. Voor zover

een vergelijking wordt gemaakt met voorgaande jaren dient de vergelijking plaats te vinden op basis van gelijke grondslagen. Het jaarverslag is echter niet de plaats om uitgebreid op de stelselwijziging in te gaan.

De informatie over stelselwijzigingen in het jaarverslag is aan de orde geweest in het AEGON arrest uit 1988 betreffende de jaarrekening 1986. Aldaar werd in het 'Verslag van de raad van bestuur' gesteld: 'AEGON heeft in menig opzicht een goed jaar achter de rug. In 1986 werden belangrijke vorderingen gemaakt bij het realiseren van de lange termijn doelstellingen. De resultaten gaven opnieuw een verbetering te zien.' De Ondernemingskamer (OK) was van mening dat de laatste zin de gang van zaken niet juist weergaf, aangezien geen verbetering zou zijn gerapporteerd indien geen stelselwijzigingen zouden zijn doorgevoerd: 'bij een dergelijke mededeling dient de invloed van de stelselwijziging te worden geëlimineerd', aldus de OK. AEGON werd bevolen om voortaan bij het vergelijken van de resultaten met het voorgaande jaar uit te gaan van dezelfde grondslagen voor de resultaatbepaling. Met deze uitspraak van de OK kan ik mij geheel verenigen.

In de praktijk blijkt dat van de relevante gevallen in ongeveer de helft van de jaarverslagen een melding is gemaakt van doorgevoerde stelselwijzigingen. In slechts 21% van de gevallen dat in het jaarverslag het resultaat van het boekjaar werd vergeleken met dat van het voorgaande boekjaar, vond vergelijking plaats op basis van dezelfde grondslagen. In de resterende 79% werd gehandeld conform AEGON, waaronder een aanzienlijk aantal wijzigingen met zeer materiële effecten (onder andere omslag van winstdaling naar winststijging en van verlies naar winst). Dit is in strijd met de genoemde (uit een latere periode stammende) uitspraak van de OK.

7 Stelselwijzigingen in tussentijdse overzichten

Een specifiek probleem bij het doorvoeren van een stelselwijziging in een tussentijds overzicht (kwartaal- en halfjaarcijfers) betreft de verwerking van de effecten en de aanpassing van vergelij-

kende cijfers. Dit probleem is met name aanwezig bij toepassing van de cumulatief effect in resultaat methode.

Bij tussentijdse resultatenbepaling komen twee verschillende benaderingswijzen voor:

- a De 'discrete view': het resultaat wordt vastgesteld op grond van de veronderstelling dat het halfjaar of kwartaal een zelfstandige periode is en geen onderdeel van de langere periode van een jaar.
- b De 'integral view' of 'predictive view': het resultaat wordt zodanig vastgesteld dat het perioderesultaat een zekere indicatie oplevert voor het jaarresultaat.

De 'discrete view' leidt ertoe dat het cumulatieve effect volledig wordt verwerkt in het kwartaal- of halfjaarresultaat, de 'integral view' suggereert dat slechts een evenredig gedeelte van het cumulatieve effect als resultaat wordt gerapporteerd. Alleen de 'discrete view' is wat mij betreft aanvaardbaar. Dat door toepassing van de 'discrete view' het resultaat van het halfjaar of kwartaal wordt vertekend, is geen bezwaar van de 'discrete view', maar van het als zodanig in het resultaat boeken van het cumulatieve effect. Onze voorkeur voor rechtstreekse verwerking in het eigen vermogen geldt uiteraard ook bij tussentijdse overzichten.

Wordt een stelselwijziging in een ander dan het eerste kwartaal of halfjaar doorgevoerd, dan geldt de terechte regel van de RJ dat het nieuwe stelsel geldt voor het volledige boekjaar, zodat een officiële aanpassing van de eerdere kwartalen of het eerdere halfjaar noodzakelijk is. Dit betekent dat uiteindelijk het cumulatieve effect altijd verwerkt wordt in (het eigen vermogen of resultaat van) de eerste deelperiode waarover wordt gerapporteerd.

8 Stelselwijzigingen in de fiscale jaarrekening

Voor de fiscale jaarrekening is van primair belang de toelaatbaarheid van een stelselwijziging en de verwerking van de effecten. Voor beide aspecten gelden regels die in aanzienlijke mate afwijken

van die voor de commerciële jaarrekening. Met betrekking tot de toelaatbaarheid is het beginsel van een bestendige gedragslijn geformuleerd, vergelijkbaar met het beginsel van de volgtijdige stelselmatigheid. Artikel 9 IB stelt in aansluiting hierop dat een stelselwijziging mogelijk is indien goed koopmansgebruik dat rechtvaardigt. Dit is in de jurisprudentie in die zin vertaald dat een stelselwijziging alleen dan niet toelaatbaar is indien zij willekeurig is of gericht op het behalen van *incidenteel* fiscaal voordeel. Irrelevant is of het nieuwe stelsel beter is dan het oude, mits het nieuwe stelsel tevens goed koopmansgebruik is.

Voorbeeld van een incidenteel fiscaal voordeel kan zijn het door de stelselwijziging creëren van een groot positief cumulatief effect in de jaren voorafgaande aan het tijdstip waarop de compensatietermijn voor verliezen verloopt. Een stelselwijziging met een niet-incidenteel fiscaal voordeel is wel aanvaardbaar. Concluderend geldt dat de fiscale invulling van een bestendige gedragslijn veel minder stringent is dan de bedrijfseconomische invulling van het beginsel der volledige stelselmatigheid.

Het fiscale beginsel van de balanscontinuïteit heeft tot doel de 'totale winst' behaald gedurende de levensduur van een onderneming te belasten. Als gevolg hiervan zijn alleen de cumulatief effect in resultaat methode en de actuele methode bij de verwerking van een stelselwijziging toegestaan, omdat de cumulatief effect in eigen vermogen methode ertoe leidt dat sprake is van dubbele belastingheffing (bij een negatief cumulatief effect) of afwezigheid van belastingheffing (bij een positief cumulatief effect). Hoewel bij een keuze tussen de cumulatief effect in resultaat methode en de actuele methode bedrijfseconomisch een voorkeur bestaat voor de eerstgenoemde methode is fiscaal soms (bijvoorbeeld ten aanzien van pensioenverplichtingen) de actuele methode voorgeschreven. Naar mijn mening is dat onjuist. Wel is het vanuit een verschil in doelstelling correct om het cumulatieve effect in de fiscale jaarrekening in het resultaat te verwerken en in de commerciële jaarrekening als een rechtstreekse mutatie van het eigen vermogen te boeken.

9 De invloed van stelselwijzigingen op de oordeelsvorming van gebruikers

In met name de Verenigde Staten is zeer veel onderzoek verricht naar de invloed van stelselwijzigingen op de oordeelsvorming van gebruikers van een jaarrekening. Het gaat daarbij om gevallen dat een stelselwijziging in de jaarrekening is vermeld en toegelicht, zodat de gebruiker op de hoogte kan zijn van de doorgevoerde wijziging en de invloed daarvan. In mijn proefschrift is een uitgebreid overzicht van dit onderzoek opgenomen. In het kader van dit artikel moet ik volstaan met een korte aanduiding van de belangrijkste conclusies.

Een eerste vraagpunt is: hoe lezen en begrijpen gebruikers jaarrekeningen en in hoeverre letten zij daarbij op informatie over stelselwijzigingen? Uit door anderen verricht onderzoek blijkt dat gebruikers jaarrekeningen vaak oppervlakkig lezen, dat de toelichting, waaronder de informatie over stelselwijzigingen, in beperkte mate wordt geraadpleegd en dat gebruikers de jaarrekening ook vaak niet goed begrijpen. Een zekere gefixeerdheid op de gerapporteerde nettowinst lijkt aanwezig. Aan de andere kant blijkt echter dat de professionele jaarrekeninggebruikers, de financiële analisten, informatie over stelselwijzigingen wel van groot belang vinden voor hun oordeelsvorming en besluitvorming.

De vraag die zich dan voordoet luidt: indien financiële analisten de informatie over stelselwijzigingen raadplegen, wat is dan de consequentie daarvan voor hun oordeelsvorming? Uit zogenaamde laboratoriumexperimenten en uit enquêtes blijkt dat, ondanks het raadplegen van de informatie over stelselwijzigingen, de oordeelsvorming primair gebaseerd blijft op de gerapporteerde nettowinst. Wederom een zekere gefixeerdheid, derhalve.

Een ander probleempunt is: welke invloed heeft het doorvoeren van stelselwijzigingen op de oordeelsvorming van een collectiviteit van gebruikers, in casu, de handelaars op de aandelenmarkt. Anders geformuleerd, welke invloed hebben stelselwijzigingen op de aandelenprijzen?

Het vele onderzoek dat omtrent deze vraag in de Verenigde Staten is verricht, heeft geen eenduidige conclusies opgeleverd. Aanvankelijk heerste de veronderstelling dat, aansluitende op de halfsterke variant van de efficiënte markthypothese, een stelselwijziging vanwege het cosmetische karakter nooit een invloed kon hebben op de aandelenprijs. Tegenwoordig wordt uitgegaan van de gedachte dat een stelselwijziging niet slechts een kwestie van cosmetica is, maar ook reële economische gevolgen kan hebben en daarmee een invloed op aandelenprijzen mogelijk is. Maar, van welk uitgangspunt men ook uitgaat, de resultaten van het empirisch onderzoek zijn tegenstrijdig. Op grond van het voorliggende bewijsmateriaal is een zekere mechanistische reactie van de aandelenprijs niet uitgesloten. Dit betekent dat een winstverhogende stelselwijziging kan leiden tot een hogere aandelenprijs zonder dat sprake is van directe positieve economische consequenties; er is dan als het ware sprake van fixatie op aandelenmarktniveau.

De conclusie uit het voorgaande is dat fixatie van gebruikers op, onder andere, de nettowinst niet is uitgesloten. Dit is de realiteit. Belangrijk voor de verklaring van het gedrag van ondernemingsleidingen is: hoe percipiëren die ondernemingsleidingen de realiteit. Daar is slechts in beperkte mate onderzoek naar verricht, maar de conclusies zijn wel eenduidig: men gelooft niet in de efficiënte markthypothese, vrij vertaald, men gelooft in een zekere fixatie op de nettowinst en daarom gelooft men ook dat het doorvoeren van stelselwijzigingen met een positief effect op de nettowinst een positieve invloed zal hebben op de oordeelsvorming van gebruikers, omdat het oordeel primair gebaseerd is op de gerapporteerde resultaten.

Overigens geldt dat fixatie door gebruikers op de nettowinst niet zonder meer economisch irrationeel gedrag is. Aan het uitsluitend baseren van de oordeelsvorming op de nettowinst kan de gedachte ten grondslag liggen dat de verwachte baten van het nader bestuderen van de jaarrekening (een beter oordeel, betere beslissingen) niet opwegen tegen de verwachte kosten (tijd, moeite, inschakelen van externe deskundigen).

10 Achterliggende motieven bij het doorvoeren van een stelselwijziging

Als de ondernemingsleiding gelooft dat door middel van een stelselwijziging de oordeelsvorming van gebruikers kan worden beïnvloed, zoals aangegeven in 9, kan dit een achterliggend motief zijn om een stelselwijziging door te voeren.

Daarnaast worden in de literatuur nog meer mogelijke redenen genoemd, die voornamelijk voortkomen uit de zogenaamde 'positive accounting theory' en die betreffen de beïnvloeding van specifieke uit de stelselwijziging voortvloeiende economische consequenties. Voorbeelden zijn:

- een winstverhogende wijziging kan leiden tot een hogere beloning van de ondernemingsleiding, voor zover deze gekoppeld is aan de hoogte van de winst (tantièmes);
- een winstverlagende wijziging kan voorkomen dat de aandeelhouders een volgens de ondernemingsleiding te hoog bedrag aan dividend wenselijk te ontvangen;
- een winstverlagende wijziging kan voorkomen dat vakbonden hogere looneisen stellen;
- in landen waar de bedrijfseconomische en fiscale jaarrekening (gedeeltelijk) aan elkaar gekoppeld zijn, kan een winstverlagende stelselwijziging leiden tot belastingbesparing;
- een stelselwijziging welke een gunstige invloed heeft op de verhouding 'eigen vermogen/vreemd vermogen' kan de kansen vergroten om nieuwe kredieten te verkrijgen van banken tegen relatief gunstige voorwaarden.

Of feitelijk dergelijke gevolgen aanwezig zijn, is een empirische vraag. Met betrekking tot het doorvoeren van stelselwijzigingen is de empirische steun slechts beperkt.

Op grond van de theoretische uiteenzetting en het empirisch onderzoek van derden is een aantal hypothesen geformuleerd, welke primair zijn gebaseerd op de gedachte dat de ondernemingsleiding door middel van een stelselwijziging het oordeel van de gebruiker over de onderneming en de ondernemingsleiding wil beïnvloeden.

Uit de empirische toetsing van hypothesen blijkt dat beïnvloeding van het gerapporteerde resul-

taat een belangrijke drijfveer lijkt te zijn bij de beslissing om een stelselwijziging door te voeren. Zo is gebleken dat winstverhogende stelselwijzigingen vooral worden doorgevoerd in een jaar dat sprake is van een ongunstiger winstsituatie dan in de voorgaande jaren en dat de onderneming die de wijziging doorvoert zich in een ongunstiger winstsituatie bevindt dan de daarmee vergelijkbare onderneming. Door de stelselwijziging blijkt de relatief ongunstige winstsituatie niet of slechts in beperkte mate uit de gerapporteerde resultaten. Het doorvoeren van een winstverhogende stelselwijziging lijkt hiermee een indicatie van financiële zwakte, een situatie die door een gefixeerde gebruiker niet of slechts gedeeltelijk wordt onderkend.

Andersom, zij het in minder significante mate, lijken winstverlagende stelselwijzigingen een teken van een zekere financiële kracht. Dat geldt overigens alleen in vergelijking met de voorgaande perioden van dezelfde onderneming. Geen verschil in winstsituatie bestaat in relatie tot de vergelijkbare ondernemingen.

Voorts kan in het algemeen worden geconcludeerd dat stelselwijzigingen met een invloed op het resultaat aansluiten bij een beleid van winstegalitatie. De relatieve solvabiliteitspositie blijkt geen verklarende factor.

11 Conclusies en aanbevelingen

De Nederlandse specifieke voorschriften inzake stelselwijzigingen in de jaarrekening kunnen in het algemeen bevredigend worden genoemd.

Wel worden in dit artikel twee specifieke aanbevelingen voor verbetering genoemd:

- het verplicht voorschrijven van de cumulatief effect in eigen vermogen methode;
- het verplicht voorschrijven van aanpassing van de cijfers in meerjarenoverzichten aan het nieuwe stelsel, tenzij aanpassing praktisch niet mogelijk is.

De Nederlandse praktijk blijkt echter op verschillende punten teleurstellend, waarbij ik met name noem de motivering van de stelselwijziging, de aanpassing van vergelijkende cijfers van het voorgaande boekjaar, de meerjarenoverzichten

en de vergelijking van resultaten in het jaarver-
slag.

De ondernemingen dienen hun verslaggeving te verbeteren en de controlerende accountants dienen daarop goed toezicht te houden. Opval-
lend is dat de wettelijke bepaling dat de accoun-
tant in zijn verklaring melding maakt van de pun-
ten waarop niet aan de wettelijke voorschriften is
voldaan ten onrechte ten aanzien van stelselwijzi-
gingen een dode letter is gebleven.

Uit het onderzoek is voorts gebleken dat winst-
verhogende stelselwijzigingen vooral worden
doorgevoerd door financieel zwakkere onderne-
mingen, waarbij het vermoeden bestaat dat de
beïnvloeding van het gerapporteerde resultaat
een belangrijk achterliggend motief is geweest bij
het doorvoeren van een wijziging. Voor de gebrui-
ker betekent dit dat fixatie op het gerapporteerde
resultaat wel eens tot een onjuist oordeel en een
onjuiste beslissing kan leiden. Aanbevolen wordt
om bij de oordeelsvorming over de onderneming
een stelselwijziging expliciet in de beschouwing
te betrekken. Hier is ook een belangrijke taak
weggelegd voor de financiële pers.

Zie ook de pagina's 123 en 124 van dit MAB-num-
mer met de boekbespreking van Prof. Dr. J.
Klaassen.

Literatuur

- Hoogendoorn, M. N., Stelselwijzigingen in de jaarrekening, *Gehandhaafd*, afscheidsbundel Drs. J. C. Brezet, 1984, pp. 272-297.
- Hoogendoorn, M. N., De verwerking in de jaarrekening van effecten van stelselwijzigingen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, juni 1987, pp. 232-249.
- Hoogendoorn, M. N., Ontwikkelingen in de bepaling van vermogen en resultaat: 1977-1986, *De Accountant*, april 1989, pp. 390-394.
- Hoogendoorn, M. N., *Stelselwijzigingen in de jaarrekening*, Wolters-Noordhoff, 1990 (a).
- Hoogendoorn, M. N., Stelselwijzigingen in de jaarrekening: een overzicht van de probleemgebieden, *Pacioli Journaal*, september 1990, pp. 4-8, 17 (b).
- Hoepen, M. A. van., Stelselwijziging en foutenherstel, *Vergelijkbaarheid van jaarrekeningen in nationaal en internationaal perspectief*, Kluwer, 1990, pp. 81-99 (a).
- Hoepen, M. A. van, De verwerking van de effecten van

stelselwijziging, *Pacioli Journaal*, september 1990, pp. 14-17 (b).

Wel, F. van der, Stelselwijzigingen in de jaarrekening: een empirisch onderzoek, *Maatschappelijke berichtgeving*, Kluwer, 1986, pp. 199-219.

Noten

- M. N. Hoogendoorn, *Stelselwijzigingen in de jaarrekening*, Wolters Noordhoff, 1990. Wij verwijzen graag naar de in deze publikatie genoemde literatuur. Als aanvullende literatuur wijs ik in het bijzonder op het Pacioli Journaal van september 1990 ('Speciale stelselwijzigingen'), waarin de volgende artikelen zijn opgenomen:
 - M. N. Hoogendoorn, Stelselwijzigingen in de jaarrekening: een overzicht van de probleemgebieden (pp. 4-8 en 17);
 - H. P. A. J. Langendijk, Stelselkeuze/wijziging en het oordeel van de openbare accountant (pp. 9-13);
 - M. A. van Hoepen, De verwerking van de effecten van stelselwijziging (pp. 14-17);
 - R. G. A. Vergoossen, De invloed van stelselwijzigingen op gebruikersoordelen: verkenning van een onderzoeksgebied (pp. 18-21);
 - H. L. Brink, Stelselkeuze en stelselwijzigingen, de 'Philips-case' (pp. 24-34).
- In mijn proefschrift heb ik ook aandacht besteed aan de relatie tussen stelselwijzigingen en het controlerend accountantskantoor. Voorts zijn verschillende specifieke casusposities beschreven. In dit artikel wordt op deze elementen niet nader ingegaan.
- In Hoogendoorn (1984) zijn de begrippen actuele benadering en retroactieve benadering gebruikt als een aanduiding van de wijze van informatievervalsing. Die terminologie dient als vervallen te worden beschouwd.
- In een eerdere publikatie (Hoogendoorn, 1987) heb ik de specifieke combinatie van de cumulatief effect in eigen vermogen methode en de officiële aanpassing van vergelijkende cijfers aangeduid als de herzieningsmethode. Inmiddels is duidelijk (zie hierna) dat in Nederland de aanpassing van de vergelijkende cijfers niet een officieel karakter heeft, maar alleen geschiedt ter wille van de vergelijkbaarheid. De term herzieningsmethode zullen wij daarom hier niet hanteren.
- Ook internationaal is er onenigheid. Voor vrijwillige stelselwijzigingen is in het Verenigd Koninkrijk de cumulatief effect in eigen vermogen methode voorgeschreven, in de Verenigde Staten en in de fiscaal georiënteerde Europese landen de cumulatief effect in resultaat methode. Het IASC laat beide methoden toe, maar, tegen de 'world wide practice' in, toont in Exposure Draft 32 een voorkeur voor de cumulatief effect in eigen vermogen methode.
- Alleen in het uitzonderlijke geval dat het redelijkerwijze niet mogelijk is het cumulatieve effect te bepalen, blijft de actuele methode als enige mogelijke verwerkingsmethode over.
- Dit betrof 221 wijzigingen. In veel gevallen was de verwerkingsmethode onbekend of was het cumulatieve effect nihil.